

SAĞLIKLA İLGİLİ BAZI KAVRAMLARIN ÖYKÜLERİ

İlknur Tatar Kırılmış - Cengiz Yakıncı

- Disiplinlerin her biri insana doğru giden bir uğraşı alanı içinde olsalar da toplumun o alanla irtibatı derecesinde bilinir ve değerlendirilirler. Her meslek dalında o saha içinde çalışanların anlayabileceği bir kelime dünyası bulunmaktadır. Enflasyon, cari açık, hemogram, tomografi, çözelti, set, üst kurmaca, anlatıcı, korner, penaltı gibi sözcüklerin her biri ilgili meslektekilere anlayabileceği bir anlam evreni sunarlar. Futbolcunun ofsaytta kalması veya topu taça atması gibi ifadeler teknik bir söyleyiş gibi görünür fakat halkın büyük bir çoğunluğu bu sözcüklerin neyi işaret ettiğini anlar. Tıp dünyası, hastalık ve onun insan vücuduna yaptığı etkileri Latince sözcüklerle halkın kolayca anlayamayacağı bir bilgiye dönüştürmüş gibi görünür ama toplumla sürekli etkileşim hâlinde olması kendisini ifade edecek bir dil arayışını gündeme getirir. Hasta ve tıp çalışanlarının ortak anlayabileceği bir dil henüz kurulmamış olsa da bazı sözcüklerde halk baskın çıkmış, tıptaki yaygın kullanımının Türkçe yönünde belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu yazıda yer alan kelimelerden Latince adı 'fonticulus' olan 'bingıldak' kelimesi bu tür bir ilişkiyi düşündürüyor. Tıp dünyası çalışanları da terim anlamlı kelimelerinin bir kısmını halka öğretmiş, hasta ile konuşurken dilini sadeleştirmeden ifade edebilme durumuna gelmiştir. 'Zührevi' kelimesi tıbbi terim olmasına rağmen manası halk tarafından bilinir.

Hasta dosyalarında, hastaların kendilerini anlatma imkânına sahip oldukları bilgilerin yer aldığı bölümün adı öykü ile ilişkilendirilirken hastalığın insan üzerindeki öznel tesiri dikkate alınır. Hastaların olduğu gibi hastalıkların ve hatta hastalıklara dair kavramların öyküleri bulunmaktadır. Edebî tür olan öykü ise in-

sana dair herhangi bir şeyi fark edilir duruma getiren ve hatırlanmasını kolaylaştıran bir anlatı düzeni kurar. Bir tür büyülü formül gibi görülen bu yapıda dilin anlatmak için değil, göstermek için kullanıldığı dikkat çeker. Edebiyatta okuyucuyu pasif konumdan uzaklaştırıp metnin içinde var olmaya, değerlendirmeye ve neticeyi kendi başına oluşturduğu havayı yaratmaya davet etmek güçlü bir metinden beklenen bir niteliktir. Edebiyattaki öyküleme de kullanılan bu yöntem, farklı disiplinler tarafından denenmekte ve bilginin kolayca hatırlanması yöntemine dönüştürülmesine çalışılmaktadır. Hastaların hastalıklarına dair daha fazla bilgi sahibi olabileceği ve belki de sağlıkla ilgili sorumluluklarını kendilerinde oluşturabilecekleri bir bilinç için anlaşılır bir dile ihtiyaç duyulmaktadır. Bu araştırmada hastane koridorlarında sıkça duyulan kelimelere yakından bakılmaya, bir öyküleri varsa ortaya çıkarılmaya ve hasta okuryazarlığı arttırılmaya çalışıldı.

Bıngıldak

Bıngılda- fiil köküne *-ık* son ekinin getirilmesiyle bugünkü kullanımına kavuşan bu sözcüğün kaynaştırma harfi 'y' sesiyle bir süreliğine birlikteliği olmuştur: 'bıngıldayık' tarihî planda ilk rastlanan metin, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'dir. Bu kelimenin tıp dünyasında adı 'fonticulus' olarak geçse de halk arasında 'bıngıldak' hâli güncel kullanımdan düşmediğinden Türkçedeki şekli yaygın olarak kullanılmıştır. Bebeklerin ilk aylarında kafatasının alınla birleşen kısmındaki yumuşak bölüm için kullanılan, fiil kökü *bıngıldamak* olan sözcük; *El-İdrâk Haşiyesi*'nde "bıngıldadı, pelte gibi sulu şeyler kımıldadı; kazan içinde su cumbuldadı." şeklinde tarif edilir (İzbudak, 1936: 7). Kardiyoloji terimlerinin Türkçe karşıklarına dair yapılan bir araştırmada 'bıngılda' sözcüğü 'balotman' sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak geçmektedir. Şişmanlıktan dolayı vücuttaki etlerin yürürken oluşturduğu harekete de "bıngıldamak" adı verilir. Fiil kökündeki anlamla bağlantılı olarak bıngıldak kelimesi; temasla bebeklerde hissedilen beynin jöleye benzeyen yapısını ifade etmekte olup tabiat taklidi olarak nitelendirilen "hıngıldamak, cumbuldamak, bıngıldamak" sözcükleriyle arasında yapısal bir ilişki bulunmaktadır.

Böğür

Türk Dil Kurumu *Büyük Türkçe Sözlük*'te kelimenin birinci manası, kaburga ve kalça arasındaki boşluğa verilen addır. Bunun dışında yan taraf, akran ve dağ yamacı anlamları da bulunmaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde geçen en eski Türkçe sözcüklerden böğür, organ adı böbrek anlamına da gelmektedir (Ata, 2000: 95). Orhun Yazıtlarında da kaburga ve kalça ara-

sındaki boşluğun adı 'böğür' olarak geçer. *Divan-ı Lügati't Türk*'te adı geçen organ adlarında böğür, hem kaburga ve kalça arasındaki boşluk hem de böbrek adı olarak geçmektedir. Halk arasında Türkçedeki ilk kullanımı yaygın olmakla beraber İstanbul Türkçesindeki hâli böbrek olarak seslendirilir (Çakmak, 2015: 138). Böğür kelimesinin böbrek şekline dönüşmesi Osmanlı Dönemi'nde kullanılan *böğrek* kelimesiyle ilişkilendirilir. Böğür kelimesine *-ek* ekinin getirilmesiyle böğrek hâline gelir (Nakipoğlu, 2008: 323). Böğür bölgesinde yer alan organın bulunduğu yerle ilişkilendirilmesi, böbrek kelimesinde belirgin olarak görülür.

Etfâl

Türkçede yavaş yavaş unutulmuş Arapça bir kelime olan 'etfâl' tıfıl kelimesinin çoğulu olup çocuklar anlamına gelir. İstanbul, Şişli'de Osmanlı Devleti zamanından bir hatıra olarak isminde Etfâl adı taşıyan hastane, bugün artık sadece anne ve çocuklara mahsus değildir. İlk kurulduğunda isminde yer alan Hamidiye ismine tekrar kavuşan hastanenin tarihinde Sultan II. Abdulhamit'in acı bir hatırası bulunmaktadır. Sultan II. Abdulhamit'in kızı Hatice Sultan difteriye yakalanır. Avrupa'da eğitim görmüş olan Dr. İbrahim Bey, Hatice Sultan'ı muayene eder ve yapılacak bir şey kalmadığını belirtir. Bunun üzerine Sultan II. Abdulhamit kızının hatırasını yaşatmak için bu hastaneyi yaptırır.

5 Haziran 1899'da açılan hastanenin ilk adı Hamidiye Etfâl Hastane-i Âlisi şeklinde idi. Hastane, Berlin'deki bir çocuk hastanesi (Kaiser un Kaiser'in Friedrich Kinderkanderhaus) örnek alınarak inşa edilmiştir. Hastanede kullanılan mimari plan, hastalıkların tabiatı dikkate alınarak yapılmıştır. Bulaşıcı bir hastalık söz konusu olduğunda tüm bölümlere taşınmaması için birbirinden bağımsız olarak inşa edilmiştir. Hastanenin açılış töreninde, aralarında Sultan Abdulhamit'in oğlunun da olduğu 671 çocuk sünnet edilmiştir. Sultan Abdulhamit'e cülusunun 25. Yıl dönümü hediyesi olarak verilen hastanenin anahtarı, Topkapı Sarayı müzesi koleksiyonunda sergilenmektedir.

Hastanedeki koşullar, devrine göre çok yenilikçidir. İlk röntgen cihazı burada kullanılmıştır. Çocukların jimnastik yapması için spor salonu, kızıl ve kuşpalazı hastalıklarına aşı bulmak için bir araştırma laboratuvarı kurulmuştur. Hasta çocukların taze süt içmesi için hastaneye ek bina olarak bir inek ahır yapılmıştır, hastanın yaşına duyulan hürmetin bir göstergesidir. Sultan II. Abdulhamit, çocuklara şifa getireceği ümidiyle Karahisar maden suyunu hastaneye vakfetmiştir (Çolak - Selçuk, 2012: 13).

Gargara

Su veya ilaçlı sıvı ile ağız veya yutağı başı arkaya atıp solukla da sıvının yutulmasını engelleyerek çalkalama işine ve bu maksatla kullanılan ilaçlı sıvıya gargara adı verilmektedir. Türkçeye Arapça ‘el gargara’dan gelen bu kelimenin Latincedeki *gargarizare* ve eski Yunancadaki *argarizō* ses yapıları birbirine benzemektedir (Subaşı Adalar, 2016: 74). Tabiat taklidi bir kelime olması, her dildeki telaffuzunu birbirine benzetmiş olabilir. Diş hekimliğinin en sık kullandığı sözcüklerden birisi olan gargara, ağız hijyeni bilincinin artmasıyla halk arasında yaygın olarak bilinen bir kelime durumuna gelmiştir.

Gut

Fransızca *goutte*, İngilizce *gout* kelimelerinden Türkçeye geçen bu sözcük; geldiği dillerdeki anlamı değişmeden muhafaza edilmiştir. Damla hastalığı anlamına gelen ‘gut’, aynı zamanda erken olgunlaşan bir üzüm türünün adıdır. Damla hastalığı, zenginlere mahsus nitelendirilen bir rahatsızlıktır. Bugün ise aşırı beslenme kadar metabolizmadaki fonksiyonel bir bozukluğun bu hastalığı tetiklediği düşünülmektedir. Protein metabolizmasının bozulmasından dolayı eklemelerde ürik asit birikmesi sonucu gelişen bir hastalıktır.

Hidrofil Pamuk

Hidrofil, “suyu seven, suda çözünen” anlamına gelmektedir. Bu kelimenin pamukla ilişkilendirilmesi ise suyu emme ve tutma kabiliyetine istinaden kullanılmaktadır. TDK sözlüğünde pamuğun bu kabiliyette olması, tıbbi bir malzeme olarak etkili olması için aranan bir niteliktir. Zira Türk Dil Kurumu sözlüklerinin tamamını içeren bir veri tabanı olan *Büyük Türkçe Sözlük*’te suyu tutma kabiliyeti sadece pamuk için değil, gazlı bez dolayısıyla da kullanılmıştır. Hasta için kullanılan pamuklarda bu özelliğin aranması, enjeksiyon yapımında veya kan alımları gibi uygulamalarda alkollü pamuk kullanılması sebebiyledir.

Karantina

Tıp dünyasında kullanılan karantina kelimesinin etimolojik kökeni İtalyanca *quarantina*’dan gelmektedir ve anlamı ‘kırk gün’dür. Karantina, bulaşıcı bir hastalığın yayılmasını önlemek için belli bir bölgenin veya yerin kontrol altında tutulup giriş çıkışların engellenmesi biçimindeki uygulamaların genel tanımıdır. Dünyada karantinanın bilinen ilk uygulamaları VII. yüzyıla dayanacak kadar eski olmakla birlikte vebaya karşı ilk karantina, XV. yüzyıl sonlarında, Doğu’dan gelen gemilere karşı Akdeniz liman-

larında tatbik edilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde karantinaya karşılık 'usul-ı tahaffuz', karantina yerleri içinse 'karantinahane' veya 'tahaffuzhane' terimleri kullanılmıştır. Tahaffuzhaneler, bir şehre salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere yayılmasını engellemek üzere şehre giriş ve çıkışı kontrol merkezi vazifesi görmekteydi (Mesut Ayar-Yunus Kılıç, s. 170)

Orta Çağ'da milletler arası ticari ilişkilerin vazgeçilmez taşıtları gemilerin, uğradığı her limanda bulaşıcı hastalıkların önlenmesi adına açılmış gümrük dairesine benzer karantinalar bulunmaktaydı. Kırk gün karaya çıkması yasaklanan gemi personeli ve ticari mallar geçici bir tecritle bekletilirdi. Karantinadaki gemiye özel bir bayrak çekilirdi (Ayverdi, 2011: 1573)

Karantihaneler / tahaffuzhaneler tüm salgın hastalıklar -ama özellikle veba ve kolera- için yapılmış merkezlerdi. 19. asırda, Osmanlılarda Sinop, Kavak, Trablusgarp, Basra ve Beyrut akla ilk gelen karantina merkezleriydi. İstanbul'da Kuleli Kışlası da karantina olması için Tahaffuz Meclisi'ne teslim edilmiştir. Marmara Denizi'ne giriş konumundaki Anadolu Kavağı ve Çanakkale Boğazı'nda gemilerin bulaşıcı hastalık tehlikesine karşı bekletildiği karantina merkezleri bulunmaktaydı.

Deniz yoluyla alınan sağlık tedbirleri karada kordon, dezenfeksiyon ve karantina kelimelerinin eşlik ettiği uygulamalarla yürütülürdü. Kolera ve veba salgını ihtimaline karşın ölüm vakalarındaki sıra dışı artış Hıfzıssıhha komisyonuna bildirilir ve bu teşkilat bölgeyi kordon altına alırdı. Vefat edenlerin cesetleri şehir dışındaki mezarlığa gömülür, sağ kalanların hastalık tehdidinin geçmesi için beklenen sürede bazen ticari hayat durma noktasına gelir ve halk zaman zaman açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi (Sarıyıldız, 1993: 26). Hastalığın taşıyıcısı farelerin yok edilmesine dair yapılan sayısız toplantılar Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonunda yapılırdı. Farelerin yok edilmesi için kullanılacak zehirlerin cinsi ve miktarı da bu toplantılarda tartışılan başlıklardan birisiydi. Sıhhiye Meclisi, vebanın çıktığı bölgeyi kordon altına almasının yanı sıra tahaffuzhanede bekletilen yolcuların eşyaları yüksek sıcaklıkta buhardan geçirilmekteydi. Karantina kırk gün anlamı taşısa da bekletme süre için esas kararı Sıhhiye Meclisi vermekteydi. Vaka durumlarına göre 24 saat, 48 saat, 5 gün veya 10 gün olarak tespit ettiği bekletme süresinin uygulanması yine bu meclisin görevleri arasında idi.

Tıpta karantinanın anlamının 40 gün şeklinde kullanılması, hastalıklardan korunma ve yayılmasını engelleme şeklinde tanımlanmasının halk tababetiyle de bir ilgisi bulunmaktadır. Anadolu'da doğum yapan kadın ve

bebeğinin hastalıklara karşı zayıf bir dönemini işaret eden ilk zamanları (kırkı çıkmak) aynı fonksiyonu hatırlatan bir tür hafif karantinayı çağırıştırır. Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi* adlı kitabında hazırlama ve tamamlama başlığı altında kırk sayısını incelemiştir. Kırk sayısının büyük sayılar arasında en büyüleyicisi olduğunu düşünen yazar, sayının Orta Doğu ve Türkiye’de yaygın biçimde kullanıldığına dikkat çekmiştir. Yazar, bu sayının ayın geçtiği 28 nokta ile 12 burcun bileşimiyle de açıklanabileceğini belirtmiştir. Kırk sayısı yerine kendisinden daha büyük değerleri ifade eden elli, altmış ya da daha yüksek değerlerdeki bir sayının kullanılmamasının sebebi ise din ya da mitoloji olabilir. Kırk; beklemenin, hazırlığın, denemenin ve cezalandırmanın sayısıdır. *Kitabı Mukaddes*’te kurtuluş yolu boyunca büyük olaylar bu sayıya bağlanmıştır. Beşeri olaylarda Tanrı’nın aracılığının karakteristik özelliklerinden birisi olarak kırk sayısı, bekleme süresi olması hasebiyle dikkat çeker. Olaylardan sonra meydana gelecek başka bir olayın işaretidir. *Kur’an*’da -Bakara suresinde- Hz. Musa, Sina Dağı’nda kırk gün kalmıştır.

Mercek

Mercek, İngilizceden Türkçeye geçen *lens* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Birçok disiplinde kullanılan merceğin tanımlanması, o meslek dalındaki kullanılışıyla ilgilidir. Fizyolojik olarak içinden geçen paralel ışınları düzenli bir biçimde birbirine yaklaştıran veya birbirinden uzaklaştıran, camdan veya ışık kırıcı herhangi bir maddeden yapılmış, genellikle küresel yüzeylerle sınırlanmış saydam cisim, adese, lens anlamında kullanılır. *Tıp Terimleri Sözlüğü*’nde Fransızca anlamı *lentille* şeklindedir. Gözde ışığın retina üzerinde odaklanmasını sağlayan saydam yapı anlamına gelen mercek, bazı balıklarda ışık organlarının farklılaşmış hücreleri için de kullanılmaktadır. Mikroskop ya da büyüteçlerde büyütmeyi sağlayan ya da görme kusurlarını gideren camdan yapılmış araç anlamına da gelmektedir. Sinema dünyasında kullanılan mercek; bir yüzleri yuvarsal, öbür yüzleri yuvarsal ya da düzlem olan, camdan yapılma ve bir ışık demetini kırılmaya uğratarak belli bir noktaya düşüren saydam cismin adıdır. (En az iki mercekten oluşan mercek dizgesine objektif denilmekle birlikte, İngilizcede her ikisi için de aynı terimin kullanıldığı göz önüne alınarak bu sözlükte hep mercek terimi kullanılmıştır.) Televizyonda teknik bir detayı yansıtan mercek, bir elektron demetini tıpkı optik mercek gibi saptırabilen mıknatıslı alan dizgesi; elektronik anlamındadır.

Birçok yabancı kelimenin aksine lens, Türkçe karşılığı mercek ile ana dile yerleşen sözcüklerden birisidir. Gerek İngilizcede gerekse Türkçedeki kullanımına bakıldığında her iki sözcüğün etimolojik kökenlerinde bir ben-

zerlik dikkat çekmektedir. *Lens* ve *lentille* arasında bulunan anlam ve şekilsel benzerlik mercimek ve mercekte de mevcuttur.

Zührevi

Arapçadan Türkçeye geçen Zühre, Venüs veya Çoban Yıldızı anlamına gelmektedir. Mitoloji veya astrolojideki *venere*'den (Venüs) türetilen *venereal* kelimesinin Venüs ile ilgili anlamına benzer bir durum Türkçede söz konusu olmuş, "Zühre"den zührevi kelimesi türetilmiştir. (<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/italian-english/venere> 11 Ağustos 2018'de erişildi.)

Zühre ve zührevi hastalıklar arasındaki anlam ilişkisi ise bu yıldızın İslam mitolojisindeki anlamından mülhem gibi durmaktadır: "İslâmî mitolojide, Zühre, Hârut ve Mârut isimli iki meleği aldatarak, onları günaha sokan ve sonunda göğe çıkıp orada donarak yıldız olan bir kadındır. Bu olaydan sonra, Hârut ve Mârut ise Bâbil kuyusuna ters olarak asılmışlardır ve orada kıyamete kadar kalacaklardır. Kuyunun başına gelenlere sihir dersi verdiklerine inanılır." (Akpınar, 185)

Bu hikâyedeki kadının adının Zühre olması ve Zühre yıldızının ikinci anlamının kız olması gibi hususlar, cinsel yolla bulaşan hastalıkların bu yıldızdan gelen tesirle değerlendirilmesine sebep olmuş olabilir. Mevzuatta cinsel yolla bulaşan hastalıkların ilgili hükümlerinin başlığı "Genel kadınlar ve Genelevlerin Tabi Olacakları Hükümler ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Tüzüğü" şeklindedir. Mitolojide olduğu gibi, Bakanlar Kurulu ilgili mevzuatında bu tür hastalıkların faili olarak kadınlar düşünülmüştür. (www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/2.4.5984.pd 13 Ağustos 2018'de erişildi.)

Kaynakça

Akçam, Zeki (2015), "XIX. Yüzyıl Kıbrıs Şer'îye Sicillerinde Lâkap ve Unvanlar," *Türkbilig*, S 19, s. 191-208.

Akpınar, Şerife (2002), 'Lâmî'î'nin Vâmık u Azrâ Mesnevîsinde Astrolojik Unsurlar', *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 12, s. 169-202.

Altıntaş Selçuk, Betül - Cihan Çolak (2012), "Türkiye'nin İlk Çocuk Hastanesi Hamidiye Etfâl Hastane-i Âlisi", *Lokman Hekim Journals*, 2(1), s. 11-14.

Ayar, Mesut - Yunus Kılıç (2017), "Osmanlıda Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, 17/2 Kış -Winter 2017, ss. 163-181.

Ayverdi, İlhan(2016), *Misalli Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.

Aysu, Ata (2000), “Derleme Sözlüğünde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler”, *Türkoloji Dergisi*, C XIII, S 1, Ankara, s. 67-99.

Çakmak, Cihan (2015), “Divan-ı Lügatı’t Türk’te Vucüt ve Organ Adları”, *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 8, S 41, s.135-143.

Gökçeoğlu, Mustafa (2007), *Kıbrıs Türk Takma Adlar ve Unvanlar Sözlüğü*, C I, Gökçeoğlu Yayınları, Lefkoşa.

İzbudak, Veli (1936), *El- İdrâk Haşiyesi*, Devlet Matbaası, İstanbul.

Nakipoğlu, Mine (2008), “Türkçede Kullanılan Vücut Sözcükleri”, *22. Ulusal Dilbilim Kurultayı*, 8-9 Mayıs, Van, s. 319-330.

Schimmel, Annemaria (2000), *Sayıların Gizemi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

Subaşı Adalar, Derya (2016), “Arapçada Ses Yansımaları Sözcüklere Genel Bir Bakış”, *Jass The Journal of Academic Social Science Studies*, S 46, s. 69-83.

Türkçe Tıp Dili Kılavuzu (2006), Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu Yayınları, Kocaeli.

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/2.4.5984.pdf>

https://www.tkd.org.tr/TKDData/Uploads/files/tkd_yurek-bilimi-turkce-terimler-kilavuzu.pdf